

YAHUDİ KAYNAKLARINA GÖRE YAHUDİLİK

II. KISIM

TALMUD YAHUDİLİĞİ : (1)

Prof. Dr. Mehmet AYDIN (*)

☞ Talmud, zahit yahudilerce hâlâ yaşanan özel bir hayat tarzı meydana getiren zengin bir eserdir. Talmud, doğumundan ölümüne, sabah kalkışından uyumasına, bayram ve mevsimlerin sırasına, Allah'la, insanlarla, aileyle ve toplumla olan münasebetlerine kadar, her yahudinin, hayatının her anını saran; hukukî, ahlâkî, dinî bir yasadır.

Bu nehir - kitap, (Talmud'un tüm metni, dört sahifelik yirmi cildi doldurur) hazırlıksız bir şekilde okuyan kimsenin yolunu saptırır. Öyleki ondan "Talmud Denizi" diye bahsedebiliriz. İlk başta, onda dikkati çeken şeyin, farklılığı, sürekli konu dışılığı ve bilhassa TANNAILLER tarafından açıklanan bir takım fikirlerin çeşitliliği (bazan da çelişkiler) olduğu görülür.

HUKUKİ, AHLÂKİ VE DİNİ YASA OLARAK TALMUD, BİR BİRLİK FAKTÖRÜDÜR :

Ferisi yahudiliği ne doğma ne de resmî bir düşünce empoze etmemiştir. Talmud ise, oldukça farklı bir takım okuma şekillerine uygundu. Çünkü Talmud'un bütün özelliği, onun farklılığında idi. Talmud, "TORA"-nın yetmiş yüzü olduğunu söylemiştir. Fikir planında pluralist olan Ferisiler, amel sahasında katı bir disiplin arzusu içindeydiler. Aslında, ihtilaf halindeki konular, çoğunluğa bir seçme imkanı veriyordu. İşte o gündür, bugündür tüm yahudiler, ittifakla şeriatı uygulamaya kendilerini adanmışlardır. Bunun içindir ki, birkaç iç savaş bir kenara bırakılırsa; Diaspora'ya rağmen, yahudilik, dikkate değer bir birliği devam ettirmeyi başarmıştır.

(*) S. Ü. İlahiyat Fakültesi Öğr. Üyesi.

(1) Francine Kaufmann - Josy Eisenberg, tarafından yazılan bu yazının birinci kısmı, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi'nin XXXIX. cildinde, 1987 yılında yayınlanmıştır. Şimdi yayınladığımız aynı incelemenin devamını oluşturmaktadır.

Yine de eğer tarihi durum gerekli kılırsa, hahamlar, geleneği, yeneden gözden geçirmede hiçbir tereddüt göstermezler.

Talmud, hemen hemen bin yıllık bir tarihi kapsar ve çevre medeniyetin değişikliklerini tescil eder. İşte bu da, değişikliğin, ikinci faktörüdür. Ekonomik (yoksulluk ve refah gibi) ve politik (tolerans veya zulüm gibi) duruma göre Talmud, dış medeniyete açılma iradesini gösterir (Evransellik ve bizzat ihdida ile) veya aksine, kendi içine kapanır. (particularisme).

TALMUD'UN TARİHİ EVRİME AÇILMASI DA BİR FARKLILIK FAKTÖRÜDÜR:

Bu iki faktör (düşünce hürriyeti ve tarihi evrime uygun gelme) Talmud'un "iç tenakkuzlarının" kaynağını teşkil eder. İşte buna birkaç misal:

1. En temiz maneviyatın yanında, maddi ve günlük hayatın bir sevgisi ve aşkı kendini gösterir.

2. Tevrat bize gece ve gündüz okumayı emrediyor. Shimean Bar Yohai "gece ve gündüzün iharicinde bir an bulursan, çalış" der.

Fakat bir başka haham da şöyle der: "Eğer, sen bir ağaç dikmekte iken mesih gelirse, önce ağaç dikmeyi tamamlayacaksın sonra mesihî karşılayacaksın."

İsrail toprağının ve sürgün yerinin yeri ve oynadığı rol da aynı şekilde hahamları bölmüştür. Bazıları, "Çoğunluğu yahudi olan bir şehirde, sürgünde oturmakta, çoğunluğu putperest olan İsrail'de oturmak daha iyidir" (2) derken; diğerleri "İsrail için, Babil'i terkeden kimse, müsbet bir emri ihlâl etmiş olur." demişlerdir. Çünkü onlara göre kitapta şöyle yazılmıştır: "Rab diyor ki, onlar, Babil'e (3) sürgün edileceklerdir ve orada, onlar hatırlayacağım kadar kalacaklardır."

Bu cümleden açıkça, mukaddes toprak aşkı ve oraya yeniden yerleştirme isteği anlaşılıyor. Fakat, sürgünden kurtarıcının rolünün (Ahirzama-

(2) Ketoubat, XIII, 110^b - 111^a.

(3) Babil; Kitab-ı Mukaddes'te Babil, daima kötü bir güç olarak, putperest bir siteyi, insan gururunu, semavi Kudüs'ün antitezi olarak tasvir edilmektedir. Tekvin Kitabı'nın bahsettiği Babil Kulesi, çok yüksek bir zigurattır. Yani, teraslar halinde yükselen bir kuledir. Merdivenlerle birbirine bağlanan bu teraslar yüz metreye kadar yüksekliğe ulaşmaktadır. Babil Kulesinin inşası, insanın göğe yükselme ve tanrılarla eşit olma çabasını temsil etmektedir. İbranice *Bbl* karıştırmak anlamına gelmektedir. Dillerin karışımı, sosyal iletişimin kopmasına denk olan Babil megalomasinin bir sonucu olmuştur.

nı çapuklaştırmanın) yasak edilmesi (yani tarihin seyrini çapuklaştırmak) mesihi gönderme ve sürgündekileri geri getirme hakkının sadece Allah'ın olması, siyonist olmayanların tutumunu izah etmektedir.

Aynı şekilde Evrenselcilerle, muhtariyeciler de çatışmaktadırlar; onların bazıları, "Tora, tüm insanlığa gönderilmiştir. Kutsal Kitaplar hakkında derin bilgisi olan bir muhtedi, cahil bir rahipten büyüktür. Âdil milletlerin, gelecek dünyada nasipleri vardır." derken, diğerleri, zulüm düzenlerinin, müşrik ahlakının bozukluğu, Tanrısal seçimdeki hristiyan iddialarının önünde şöyle itirazda bulunurlar :

"Kim İsrail'e karşı başkaldırırsa, takdis edilmiş bir azize karşı başkaldırılmış gibi olur." "Hiçbir putperestin, öbür dünyada nasibi olmayacaktır." Allah İsrail'e şöyle demiştir: "Ben, dünyaya gelen herkesin Allah'ıyım. Fakat ismimi sadece sana ortak ettim."

Yine Talmud, büyük bir haya ile; bir takım fiziki ihtimallerin derin anlayışı; zahitlik ile, ılımlı bir tarzda kullanılan zevklerden çıkan sevinç, kadın düşmanlığı ile kadına karşı duyulan derin saygı, hurafe (şeytanlara ve kötü göze olan inanç) ile en temiz iman, musamaha ile softalık arasında taksim edilmiştir.

Kısacası Talmud'un, farklı görüşleri atması gerekirken, itidali övmesi icabederken, mümkün olduğu kadar aşırı durumlardan uzaklaşması lazımkken; aksine onun çok farklı kanaatleri biraraya getirdiği görülmektedir.

TORA'NIN ÜSTÜNLÜĞÜ :

Yinede bütün hahamlar, "Tora'nın temel önemi" üzerinde ittifak etmişlerdir. Kutsal dille yazılmış, doğrudan Allah'tan vahyedilmiş olan Tora, herkes tarafından öğrenilmesi için "İnsanın dili ile" konuşmaktadır. Yinede o, birçok sembollerin hazinelerini ve gizli mânâları ortaya koymaktadır. Ayrıca, kutsal metnin her sahasının, her harfinin, her kelimesinin bir anlamı vardır ki o, hahamlara özgü yorumun açık metodları sayesinde anlaşılabilir. Tora, "Tanrısal projeyi" ortaya koyar. Çünkü Allah, kainatı yaratmak için, Tora'ya bakmıştır. Yani, dünya Tora'da belirtilen metafizik ve fizik kanunlara tabi olmaktadır.

Yine insanın en önemli işi, gururlanmak için bilgi toplamak veya ondan faydalanmak değil (Böyle bir etüd günaha sevkeder), Allah'la birleşmek ve Tanrısal Kanunların sebebini anlamak için okumaktır.

"Tora, ona bağlananlar için bir hayat ağacıdır." O, hayatta kabül

edilmesi gereken hareket tarzını "Hala'ha" öğretiyor. O, ferdî eğitiyor ve selâmeti temin ediyor. "Kadınlar, sevabı nasıl elde edecek? Çocuklarını sinagog'a Tora okumaya göndererek ve kocaları, haham okullarında bilgi sahibi olarak öğreneceklerdir." (4)

EMİRLER :

Okuma, kısır kalmamalıdır. O, aksiyona sevk etmelidir. Tora'nın emirlerine itaat ederek insan, "Tanrısal projeyi" gerçekleştirir. Neticede, dünyanın yaratılmasında Allah'ın ortağı haline gelir. Her hareket, esrarlı bir şekilde, evrensel dengeye, evrensel tarihe ve ferde tesir yapmaktadır. İnsanlar, dayanışma içindedirler ve birbirlerinden mesuldurlar. Fakat herbiri, Allah'ın sözüne itaat edip etmemede serbesttirler. Bu hürriyet, yani *cüz'i irade*, zaten, sadece ahlâkî hayat için geçerlidir. Nitekim şöyle demiştir: "Allah korkusu hariç, herşey Allah'ın elindedir." itaati ile yahudi, İsrail'in seçimini doğrulamıştır. Geleneğe göre İsrail'in seçimi, tüm milletlerden sadece onun şöyle diyerek şeriatı kabul etmesi olayına bağlıdır: "Biz itaat edeceğiz ve anlayacağız."

Emirlerin sayısı 613'dür. (Bunlardan 365'i yasaklardır. 248'i ise dînî emirlerdir) Bunu, Talmud, Allah'a karşı ödevler ve başkasına karşı ödevler olmak üzere iki büyük kategoriye ayırmıştır :

1. *Allah'a Karşı Ödevler* : Bu ödevler, aşka ve saygılı korkuya dayalı ödevlerdir. Bunlar, değişik kurallara riayetle kendilerini gösterirler: Mabet kültü, dualar, kutlamalar, Cumartesine ve bayramlara saygı, gıda konuları v.s. gibi.

2. *Başkasına Karşı Ödevler* : Bunlarda başlıca şu iki grubu ilgilendirir:

a) *Kişilerarası İlişkiler* : Başkasının kişiliğine ve liyakatine saygı, çıkar gütmeme, cömertlik, yardım severlik, mütecevizleri bağışlama, tesanüt, başkasına karşı mesuliyet gibi bir dizi davranışların temelini teşkil eder.

b) *Sosyo - Ekonomik Ödevler* : Talmud Hukuku, doğum ve servet eşitsizliklerini, bilhassa ödevler kadar gerekli olan vergilerle ve muhtelif bağışlarla düzeltme yönünden, sosyo - ekonomik ilişkilerin tam bir mekanizmasını ortaya koyar. Muhtelif sosyal sınıflar arasındaki ilişkiler, liberal ve sosyalist bir karışımın içinde herkesin hakları muhafaza edilmek üzere düzenlenmiştir. Böylece, bütün mubadele ve borç problemlerinde olduğu gibi, iş verenin imtiyazları ve ücret hakları da dikkatlice ele alınmıştır.

BAZI BÜYÜK FİKİRLER :

Talmud mütehasısları, ferdî ve sosyal hayatın bütün yönlerini incelemiştirler. Zaten, mükemmelliğe ulaşmak için, insanî faaliyetin tüm sahalarını gözden geçirmek gerekirdi. Biz bu konuda, bazı temel problemlere ışık tutmakla iktifa edeceğiz. Talmud'un günah anlayışı, orijinallikten uzak değildir. Buna göre insan, iyi ve kötü iç güdülerin savaş alanıdır. Ancak ona, dinî kurallar, igvalardan sakınmada yardımcı olmaktadır. Fakat, insanî zaafiyetin farkında olan Talmud, Tora kanunlarının etrafında kuralları çoğaltmaktadır. İşte bunun için, mademki Cumartesi günü belirli sayıdaki faaliyetler yasaktır, o halde bayrama girişten bir saat önce, yasaklanmış bütün çalışmaları terketmeye itina edilmelidir. Yine Talmud, bir cahil tarafından ihlal olarak yorumlanabilen tüm faaliyetleri de insana yasak etmiştir. İşte bunun için, dindar bir yahudi, bir din kardeşinin bugün alış-veriş yapmaya izin verildiği zehabına kapılması veya bunu yapmanın ehemmiyetsizliğine inanmaya gitmesi korkusuyla, cumartesi günü bir mağazaya girmeyecektir.

Şayet bütün bu tedbirlere rağmen bir yahudi günah işlerse; ona, dua ve nedamet etmek düşmektedir. İnsan, duasının samimiyetiyle, Tanrısal yarğının sertliğini yumuşatabilir.

Mabed olduğu zaman, takdimeler; ferdî, millî evrensel hataların bağışlanmasına imkân veriyordu. Şimdi ise, dua, takdimelerin yerine geçmiştir. Nedamete gelince, o, gerçek bir ruhî arınmanın ifadesidir. Günahkâr, nedamete, hataya bir daha dönmeme haline girmiştir. Böylece günahkâr, hatadan önceki yüksek ahlâkî seviyeye tırmanır. Böyle bir kimse, hakkında Talmud şöyle der: "Bilmeden işlenen günahlardan sonra, tövbe edenler, hayatında daima iyi hareket edenlerden üstündür." Böylece Talmud'a göre günah, ferdin ahlâkî ilerleyişinde pozitif bir rol oynamaktadır.

BİR TARİH ELSEFESİ :

Talmud aynı şekilde, fakat gayr-i sistematik tarzda geniş bir tarih felsefesi teklif eder. Bu felsefe, bütün insanlığı ilgilendirmektedir. Buna göre tarihin hedefi, insanoğlu olan Mesih'in gelişidir. İnsanlık, Tanrısal irade kadar, kendi gayretleriyle de mesih'in gelişini hazırlaması gerekmektedir. Ayrıca Talmud, Mesih'in şahsından çok "Mesihî Devir" üzerinde durmaktadır. Artık bu devirde İsrail'in görevi (seçilmiş millet olarak vahyi yayma görevi) sona erecektir. Çünkü o günden sonra, bütün milletler; Allahın Krallığını tanımak için siyona (Sion) çıkacaklardır.

YİNEDİ İSRAİL, ALLAH'IN MUTLAK YÜCELİĞİNİ TASDİK TEN GERİ KALMAZ :

Şüphesiz, Talmud nutuklarının özünde, felsefi kategoriler içinde hiçbir zaman tarif edilememiş bir Allah olan "İsrail'in Allahının" devamlı varlığı bulunur. Böyle bir Allahın varlığı orada sürekli belirtilmiştir. Aynı şekilde, Hahamlar, bu Allah'a durmadan insanî duygular isnat etmişler ve onu hiçbir ayırım gözetmeden "Kral Rab, Hakim, Göklerde olan Baba" gibi adlarla isimlendirmişlerdir. Onlara göre, Allahın varlığı, herkes tarafından kavranabilir. Zaten, Allahla insan arasında hiçbir aracı yoktur.

Talmud muharrirleri olan Hahamlar, kendilerini, sadece ilâhî kelâmın yorumcuları olarak itidim etmişlerdir. (Kısa zaman sonra kutsal bir kitap gibi okunacak olan) onlara göre Talmud, birliği, sürgündeki yahudi milletin özelliğini, başarı ile yükleneyeceği rolü muhafazaya yönelmiş bir yasadır.

YAHUDİ ORTA ÇAĞI: TALMUD'UN BİTİMİNDEN ÖZGÜRLÜĞE KADAR (1791) :

Aslında Talmud yahudiliği, birkaç reaksiyondan sonra kendisini, tüm Diaspora topluluğuna kabul ettirmiştir. Önce, İslâm fetihleri, yahudilerin işine yaramıştır. Artık, bundan böyle, Bağdat'a yerleşmiş olan politik şeflerin (Exilarques) ve Gaonimlerin iktidarı, dört asırdan beri unutulmuş bir parlaklığı yeniden ele geçirecektir. Gerçi, Batıda olduğu gibi Şarkta da yahudiler, ikinci sınıf vatandaş olarak telâkki edilmişlerdir. Ancak, yer yer görülen birtakım zulümlere ve çok küçük bir azınlığa dokunan ayırmacılığa rağmen, Şark'ta, yahudilerin hukukuna ve dinine çok saygılı davranılmıştır.

BATI YAHUDİLERİ CEMİYETİN GÖZÜNDEN DÜŞMÜŞTÜR :

Batıda haclı seferleri, yahudilere karşı hıristiyan tutumunu kökten değiştirirken, XI. yüzyıla doğru Şark'ta Müslüman güç, zayıflamış ve buna paralel olarak da İslâm topraklarında dinî musamahasızlık artmıştır. Haclılar, geçtikleri yerlerde; yahudilerden İsa'nın ölümünün intikamını almak için, yüzlerce cemaatı kılıçtan geçirmişler (Fransa'da ve özellikle Almanya'da), şimdide İsa'nın mezarını kurtarmaya yönelmişlerdir. Artık yahudi, batı toplumundan sürülmüş, lânetlenmiş ve tiksiniştir. Yine yahudiler, batı toplumunda, kuyuları zehirlemekle, veba hastalığı getirmek-

le, hıristiyan mayasız ekmeğine saygısızlıkla, boğazlanmış hıristiyan çocuklarının kanı ile mayasız ekmek yapmakla itham edilmişlerdir. Neticede, yahudiler, küçük düşürücü birtakım mesleklere sevk edilmişler, sarı elbise giymekle veya özel şapka giymekle toplumdan tecrid edilmişlerdir. Bu durumda yahudinin yegane destek kaynağı, içine kapanarak mistisizm olmuştur.

Bunun için geçici veya kesin birtakım kovulmalar, yahudi dünyasının haritasını durmadan değiştirmiştir. Böylece, manevî merkez Babil'den (M.Ö. V. asır ve M.S. VI. asır) Bağdat'a, daha sonra da Kayıran'a doğru yer değiştirmiştir. Provence ve Alman yahudi cemaatleri paralel olarak gelişirken, bilhassa İspanya, olağan üstü bir şekilde altın çağı müşahade etmiştir. (IX. asırdan XIV. asra kadar). 1290'da İngiltere'den, 1394'de Fransa'dan, 1492'de İspanya'dan kovulan yahudiler, Hollanda'ya, Doğu Avrupa'ya sığınmışlar veya Kuzey Afrika, Türkiye, İtalya, Filistin ve Polonya yahudi kolonilerini güçlendirmişlerdir.

Polonya, yahudilere, sinagoglarını ve Talmud akademilerini geliştirmeye imkan veren bir iç muhtariyet verirken, XVI. yüzyıl, SAFED'de (Filistin) mistik bir hareketin uyandığını müşahade ediyor. Fakat, 1648'de Polonya üzerine dalga dalga yayılan *Chemieinitski* ve kazakların katliamları, bu geçici refahı tahrip etmiştir. Yahudilere karşı tecrid tedbirleri ise, durmadan artmıştır. Neticede yahudiler, tahsis edilmiş bölgelere sürülmüşlerdir. (Büyük şehirlerde *Ghettos*, Rusya'da "Yerleşme Bölgeleri" Kuzey Afrika'da *Mellah*). Böylece sefalet, yahudilere hürriyet veren Fransız İhtilali'ne kadar durmadan devam etmiştir.

GAONİMLER ÇAĞI :

V. Asırda Talmud'un tamamlanması *Gaonim*'ler (Talmud Akademisi Başkanları) çağının başlangıcını gösterir. Artık yahudiler, kurallarla, medeni ve özel hukukla veya yahudi olmayanlarla münasebetlerle ilgili tüm problemlerde kendilerine boyun eğmek için Gaonimlere başvurma alışkanlığına sahip olacaklardır. (Daha sonrada Hahamlara baş vurulacağı gibi). Yahudi cemaatleriyle, Manevî otoriteler arasındaki mektuplaşma hâlâ bugüne kadar devam eden geniş bir "Sorular ve Cevaplar" (Cheélote outechouvote) edebiyatının doğumuna vesile olmuştur. Gaonim'ler, müntesipleri niyetine birtakım dua kitapları, ahlâk kitapları veya Talmud hukuku kitapları kaleme almışlardır. İşte yahudiliğin birliği böylece devam etmiştir.

KURAL AYRILIKLARI YAHUDİ BİRLİĞİNİ SARSMİYOR :

Hıristiyan ve İslâm bloklarından zoraki ayrılmadan sonra, yinede birtakım kural ayrılıkları, kendini göstermiştir. Filistin Gaonim'lerine bağlı olan Hıristiyan dünyanın Yahudileri *ASHKENAZİM* adını almışlardır. Bağdat Gaonim'leri tarafından yönetilen Müslüman dünyanın Yahudileri ise, *SEFARADİN* adını almışlardır. Hâlâ bugün bu iki kural (veya Metod), herbiri özel âdetlerine bağlı olarak, Yahudiliğe hakimdir. Birtakım ayrılıklar olsa da önemi yoktur. Yine de gerçek Yahudi birliğini Tevrat ve Talmud sağlamaktadır.

Talmud'un tamamlanmasından sonra dinî düşünüş, üç istikamette gelişim göstermiştir :

1. Yorum
2. Din Felsefesi
3. Mistisizm

Bu üç sahada da, Yahudi orta çağı, belirli sayıda klasik eser meydana getirmiştir.

1. YORUMUN GELİŞMESİ :

Yorum, doğrudan doğruya Talmud'dan mülhemdir. Ayrıca yorum, hem kanunlarla hem de metinlerle ilgilidir. Fakat o, bazan bir ihtisas işi olmaktadır. İşte İspanyol haham İbn Ezra, herşeyden önce, bir Tevrat yorumcusudur. En büyük karar verici Rabenou Guershom ise, önce, hukukçudur. Yorumcuların en büyüğü olan RASFİ (1040 - 1105), her iki sahada da eşsizdir. Böylece, kutsal kitapların geleneksel Yahudi yorumunun hâlâ bugün temsilcileri olan birçok Tevrat tefsirleri ortaya çıkmıştır.

2. DİN FELSEFESİ :

Burada söz konusu olan, gerçek vahiydir. Aralarında büyük bir Yahudi çoğunluğun yaşadığı İslâm düşünürleri gibi Hahamlar da IX. asırdan itibaren, Yunan felsefesiyle ve özellikle akıl ve imanın münasebetleri problemleriyle karşı karşıya gelmişlerdir.

YAHUDİ DÜŞÜNCESİ HERTÜRLÜ RASYONALİST TEŞEBBÜSE MUHALEFET EDER :

Muhtelif felsefi eserler, kendi aralarındaki uyumsuzlukları örtbas etmeksizin, Aristo düşüncesiyle, Musa'nın düşüncesi arasındaki yakınlık-

ları göstermeye teşebbüs etmişlerdir. Böylece yahudilik, yaratılış fikrin-den vazgeçmemiştir.

İbn Gabirol gibi diğer düşünürler Yeni Eflatuncu ekole bağlanmışlardır.

Böylece, rasyonalizmin birtakım şekilleri, özellikle felsefi ve nazariye arasında orta çağ dinî felsefesi içinde, özel anlamda kendini göstermiştir. Bu dönemin belli başlı düşünürü olan Maimonid'in eseri, çok canlı bir polemîği ortaya koyar. Aslında yahudilerin çoğu, felsefî kategorileri ve hertürlü rasyonalizm teşebbüslerini reddederler.

Yahudi düşüncesine en çok tesir eden yazarlardan biri, rasyonalizme-derî oldukça uzaklaşmış olan, ilâhiyatçı ve şair Juda Ha Levi'dir (5). Belli başlı eserlerden biri olan "KUZARI'de, uzun şekilde, bir tarih felsefesini ve vahyin yorumunu geliştirmektedir. Onun köşe taşı, İsrail'in seçimiyle, Allah'ı, seçilmiş millete ve aynı şekilde seçim yeri olan Filistin'e bağlayan mistik münasebetle atılmıştır.

3. MİSTİZM VE KABBALA :

İlk çağlardan beri yahudilik, çok kuvvetli mistik bir cereyana sahip olmuştur. Bu cereyanın, Talmud'da izleri görülmektedir. Bununla beraber, öbür âlem konusunda, klâsik bir takım nazariyeler yanında; evrenle ve teoloji ile ilgili bir takım konuların da ortaya çıktığı görülmüştür. Böylece Talmud şu iki büyük sırrı benimser: Dünyanın yaratılışı (Massé Beréchite), Tanrısal Beden (Massé Mercava).

İşte buna göre, Tanrının özel hayatı ile, onun dünya ve yaratılış mo-

- (5) Şair, filozof ve doktor olan Juda Ha Levi, 1085'e doğru Tole'de doğmuş, 1140'a doğru da Filistin'de ölmüştür. Başlıca felsefi eseri olan "KUZARI", hıristiyanların ve müslümanların mensuh olduğunu iddia ettikleri yahudiliği müdafaa etmektedir. Ona göre, İsrail'in gerilemesi, sadece Ahdin bozulmasının bir sonucudur. Yine ona göre, yahudi ızdırabı, cemiyetlerin fena fonksiyonunun bir belirtisidir. Çünkü, kalp nasıl bedenle ise, İsrail'de, tüm insanlığın kalbi durumundadır. Böylece, bir çeşit "İklimler Teorisi" geliştiren Juda Ha Levi, Filistin'in tanrısal bir akıştan kurtuluşunu izah eder. Neticede, Saadia'dan beri yahudi felsefesini besleyen akılcı cereyana tepki göstererek; imanın akla olan üstünlüğünü belirtir. Ona göre, topyekün bir yakini, sadece iman vermektedir. Yine mü'min sezgi ile Allah'a ulaşabilir. Akıl sadece, teşrih ediyor, düşünme konusunu tahrip ediyor ve birtakım hipotezler ileri sürüyor.

Nihayet Juda Ha Levi, Allah'ın, kendini tarihte izhar ettiğini ve fillin, niyete üstün olduğunu söylemiştir. İşte yahudilikteki buyrukların önemi buradan kaynaklanmaktadır.

delleri ile ilgili tüm problemleri, bu iki sır üzerinde kesafet kazanmıştır. Ayrıca, orta çağın başlangıcı boyunca bu akımlar, *Gnostik* (6) ve Yeni-Eflatuncu ilişkilerle zenginleşmiştir. Neticede bu akımlar, zengin kapalı bir (ésoterique) edebiyatın, bilhassa Yaratılış Kitabının (Sefer Yetsira), Bilgi Kitabının (Sefer Habahir) ve Tanrısal tedbirler konusunda cesaretli faraziyelerin (Chiour Koma) doğmasına neden olmuştur.

KABBAL'A GÖRE TEVRAT'IN GİZLİ MÂNÂSINI TANIMAK SADECE MİSTİK HAREKETLE MÜMKÜNDÜR :

Bu metinler, XII. asra doğru provence'de doğmuş, daha sonra İspanya'ya doğru yer değiştirmiş olan (Géron Ekolü) Kabbala hareketinin ilk temellerini oluşturur. XIII. Asırda bu edebiyatın çiçekçiği olan *Sefer ha Zohar* ortaya çıkar çıkmaz, Tevrat ve Talmud'dan sonra, yahudiliğin üçüncü büyük kutsal kitabı olarak telâkki edilir. Kabbala'ya, özellikle "Zohar"a göre Tevrat'ın geleneksel okunuşu *ésotérique* (Batını)dir: Bunun için geleneksel mistik hareketin amacı, kutsal kitapların daha doğru bir okuyuşuna imkân vermeye yöneliktir. Çünkü, tarihi olaylar ve kanunlar sadece, Tanrısal kelâmın elbisesi ve bedenidirler. Onların ruhunu anlamaya sadece, mistik hareket imkân verir.

Büyük ilham sahibi Nahmanid (1194 - 1270) şöyle der : "Tevrat, aşağıdaki şeylerden bahsediyor. Fakat gerçekte yukarıdaki şeylere baş vuruyor." Kabbala'nın üzerinde durduğu belli başlı sırlar; *Allah'ın sırrı* özellikle *Sefirote* (7) lar sisteminin doğmasına neden olan *Tora* sistemi, *İsrail'in Seçimi* ve *Mesihin Sırrı* gibi konulardır.

- (6) Gnostik: Yunanca bilgi anlamına gelen *Gnôsis* kelimesinden gelen *Gnose* bir doktrindir. Bu cereyan, Hıristiyanlığın ilk asırlarında, batını çevrelerde gelişmiş ve mükemmel bilgi ile insanın kurtuluşunu iddia etmiştir. İnsanın derinleşmiş bilgisi, bizzat insanı, Allah'ın bilgisine götürcektir. Çünkü, Allah'tan gelen insan, gerçekte, Tanrısal tabiat taşımaktadır. Çok sayıda gnostik ekoller vardır. Herbir ekol, farklı bir kurtuluş kavramı geliştirmiştir. Bütün gnostik ekollerde müşterek olan şey, insanın bizzat kendisinin en samimi bilinci ile Allah'a ulaşmasıdır. Allah'tan gelen insan, madde ile temas sonucu kirlenmiştir. İnsan, kendisinde daha çok olan manevi şeylerle temasa geçince, Allah'la birlik olma durumuna geliyor. Böylece durmadan dönen bu "Dönüş Çemberi" kapanmış oluyor. Bu doktrin, Yeni-Eflatunculukla oldukça bütünleşmiştir. Hıristiyanlığın ilk asırlarının yazarları, özellikle aziz Irénée (öl. 202), Gnostik teorilerle çok şiddetli mücadeleye girişmişlerdir. Çünkü bu teoriler, İsa realitesi yerine, birtakım mitolojiler ve mecazlar koyarak yaratılış fikrini bozuyorlar ve İsa'nın kefareti, aldatıcı bilgi seviyesine indiriyorlardı.
- (7) Sefirote: Tercümesi mümkün olmayan bir terimdir. Tanrıdan insana giden cevherlerdir.

Kabbala'nın işlediği bu büyük konular, yavaş yavaş bütün yahudilerin yaşadığı bölgelere yayılmıştır. Bu konular, Almanya'da, *rhénan* mistik ekolü olan "Hassidim"(8)ler tarafından hazırlanan bir alan bulmuşlardır. İspanyol yahudiliğinin kurbanı olduğu zulümler XIV. ve XV. yüzyıllar İspanya'sında Kabbala'nın en acıklı konularına dikkat edilmesine yardımcı olmuştur. Daha sonra ise bu konular, Filistin'de daha büyük bir şansa sahip olacaktır.

Neticede bu konular, XVI. asırda, büyük mistik İsaac Louria'nın tesiri altında ve talebesi Haim Vital'in önemli eseri sayesinde *Safed Ekolü* tarafından yenileştirilmiştir. Daha çok popüler hale gelmiş olan bu konular, oldukça yeni manevî bir hareketin gelişmesi için de çok önemli bir rol' oynayacaktır.

Bu ekollerin dışında ve bağımsızlıktan önce, özellikle Rönesans döneminde birkaç bağımsız düşünürün ortaya çıktığı görülür. Bu düşünür-

- (8) Hassidisme: Talmud döneminden beri, yahudiliğin içinde görünen sofu ve mistik temayüllü bir ekoldür. M.Ö. II. yüzyılda *Hassidisme*'ler, *Maccabées*'lerin yanında mücadele etmişlerdir.

XIII. Yüzyılda Rhéneane'de, önemli bir Hassidism cemaati yaşıyordu. Sefer Hassidim (sofular Kitabı) bunların eseri idi. Bu kitap, Allah'ın büyüklüğü; sofuluğun, zahitliğin, ibadetin önemi; Allah ve Komşu aşkı gibi konuları işliyordu. Modern Hassidim hareketi, İsrail Baal Chem Tov (1700 - 1760) ile doğmuştur. Bu zata kısaca Becht denilmiştir. Modern Hassidim hareketi, *Safed* kabbalistleri çizgisine yerleşerek, İsaac Louria'nın işlediği konuların büyük bir kısmını ele almaktadır. Becht, Hahamlığın aşırılıklarına karşı reaksiyon göstererek, *vasat bir yahudiye* önem vermiştir. Çünkü ona göre, dünyanın dengesi, zengin, fakir, hakim veya cahil herkese bağlı bulunmaktadır. Yine ona göre, ihlaslı ibadetle yahudi, dünyanın temelindeki kopmayı tamir (tikkoun) edebilir. Emirlere riayetle, yaratılışın ardından sürekliliği "kırılan vazo"lardan beri; yahudi, herkesin gözünden, kapukların (klipotes) sakladığı, ışık kıvılcıklarını ortaya çıkarabilir. Zahitlikle değil, sevinçle, şarkı ile insan vecde ulaşabilir ve direkt olarak Allah'la temas geçebilir; pekâlâ ondan, İsrail'i ve kurtuluş gününden beri beklenen Mesihî göndererek dünyayı kurtarmasını isteyebilir. Nihayet, komşu sevgisi, iyilik, başkasına saygı ile bir Hassidim mensubu, insanla diyalogu keşfedebilir.

İşte çok çabuk popularize olan bu konular, Hassidimi başarıya götürmüştür. Fakat, müessese haline gelir gelmez Hassidisme, safiyetini kaybediyor ve bozuluyor. Bugün dünyada bir hahamın etrafında toplanmış çok sayıda Hassidik karakterli mezhep vardır. Bu mezhepler, oldukça ortodoksturlar ve bir elbise ile ayrılmaktadırlar. (Kaftan, beyaz çorap, kürk şapka, sirmalar gibi).

Bu konuda bkz: G. G. Scholem, *Les Grands Lourants de la Mystique Juive et la Kabbale et sa Symbolique*, Paris, 1962; A. Mandel, *la Voie du Hassidisme*, Paris, 1963; J. Gutwirth, *Vie Juive Traditionnelle. Analyse Ethnologique d'Une Communauté Hassidique*, Paris, 1970; E. Wiessel *Célébration Hassidique*, Paris, 1972.

ler, İsaac Abrahanel (1437 - 1509), Azaria dei Rossi (1513 - 1578), Golem'in yaratıcısı Maharal de Prague (1525 - 1609) dir ki, onların çağdaşları üzerinde hiçbir tesiri olmamıştır. Aksine, "Zohar"dan sonra en derin ve en sürekli tesir icra eden eser Joseph Caro (1565)'nin "Choulhane Arouh" isimli eseri olmuştur. Talmud Kanunlarının tedvini olan bu eser genel olarak benimsenmiş ve Polonya'lı Haham Moise İsserlès'in düzeltmeleriyle yahudilerin dinî birliğinin devamında büyük ölçüde payı olmuştur. Bu kitap hâlâ, Haham kanunlarının ilk kaynağını teşkil etmektedir.

Aslında, ortaçağın sonu ile bağımsızlığın başlangıcı arasında yahudi düşüncesi tam olarak sınırlandırılmamıştır. Bu sadece bir *GHETTO* zamanıydı. Yine bir takım şartlarla karşılaşmış olan dinî düşünce, XVIII. asrın sonunda, yahudiler çıkarken bu yeni şartlardan çıkmaya başlayacaktır.

MODERN VE ÇAĞDAŞ YAHUDİLİK: (1791'DEN GÜNÜMÜZE)

Aydınlık çağı, her çeşit ekonomik, politik, sosyal, entellektüel ve dinî peşin fikirleri yıkmaya yönelmiştir. Bunun için, Fransa'da, Almanya'da, filozoflar ve yazarlar, bir mutluluk, tolerans ve eşitlik çağını müjdeliyorlardı. Fransa'da, Montesquieu ve Mirabeau, Almanya'da Lessing ve Dohm gibi bazı düşünürler, geleneksel olarak yahudilere atfedilen hataların, onlardan ayrılmaz olmadığını savunmuşlardır. Onlar bu hataları, asırlık baskının neticesi olarak görüyorlardı. Bunun için onlara göre, yahudileri kabul eden toplumlarda, yahudileri "mutlu ve faydalı" kılmak için, onlara medeni haklar vermek gereklidir.

GHETTO'DAN ÇIKARKEN YAHUDİLER ANTİSEMİZM'LE KARŞILAŞMIŞLARDIR :

Yukarıdaki istekleri, yahudiler lehine sadece Fransız İhtilâli gerçekleştirmişti. Çok ateşli tartışmalardan üç yıl sonra 28 Aralık 1791'de Fransız Millet Meclisi, Yahudileri Fransız vatandaşı olarak kabul ediyordu. Bu işe, işitilmemiş bir kargaşalığa sebep olmuştu. Artık bundan böyle yahudiler, politika ve halk hizmetleri dahil bütün mesleklere, üniversiteye girme hakkına sahip olacaklardı. Yine de Napoléon, yahudilerin haklarını biraz kısıntı ile açıklamıştır. O, yetmiş iki üyelik bir *SANHEDRİN*'in (üçte ikisi hahamlardan, üçte biri de lâiklerden oluşan) toplanmasını emretmişti. Bu üyeler, yahudilerle devlet arasındaki ilişkileri, yahudiliği özel bir dava haline getiren birtakım formüller içinde belirleyeceklerdi.

Bundan böyle yahudiler, kendilerini "Sürgünler" olarak telâkki etme-

yeceklerdi. Çünkü yeniden bir vatan bulmuşlardı. Napoléon'un fetihleri, ihtilâl fikirlerini empoze ettiği zaman bütün Avrupa'ya bu halet-i ruhiyye yayılmıştı. Fakat, imparatorluğun düşüşü ile şiddetli bir reaksiyon ortaya çıkmıştı. Ancak bu reaksiyon, çok yavaş olmuş ve yahudilerin bağımsızlıklarını elde ettikleri uzun harplerden sonra meydana gelmişti. Bu uzun harplerden sonra yahudiler, medenî haklarda eşitliğe, 1848'de Almanya'da, 1858'de Büyük-Britanya'da, 1863'de İsviçre'de, 1867'de Avusturya-Macaristan'ında, 1870'de İtalya'da, (Fransız kontrolü altında Cezayir'de), 1917'de Rusya'da, 1919'da Romanya'da, kavuşmuşlardır.

Bütün bunlara rağmen, yahudilerin, cemiyetin bütün kademelerine nüfuz etmelerine paralel olarak şiddetli bir red olayı, onları kenar mahallelere itiyordu.

1859'daki Mortara (9) olayı, Doğu Avrupa'da ve Rusya'daki dinî cürüm ithamları, aydınlık çağından sonra, akıl almaz vahşilik ve şiddet programları, Antisemit birliklerin teşekkülü, 1895'deki Dreyfus hâdisesi (insan haklarını resmen ilân eden ülkelerde bile), Rusya'daki (1911 - 1913) Beilis Olayı, kendilerine cazip gelen parlak medeniyetin, hâlâ yahudileri kabule hazır olmadığını, yahudileré inandırmıştı. İşte bunun içindir ki, birçok yahudi, kendilerini politik savaşın içine atmışlardı.

İşte bundan dolayı bazıları, yahudi problemlerini otomatik olarak çözeceğine inandıkları eşit ve âdil bir cemiyetin kurulması ümidiyle yeni doğan sosyalizme katılmışlar, diğer bazıları da, Avrupa milliyetçilik hareketleri kadrosu içinde "Millî Hak" istemeyi tercih etmişlerdi. Bunlara göre "kovulmuş millete" güvenliği ve ferahlığı sadece birtek yahudi devleti sağlayacaktı. İşte bu hareket, çok eski ve mistik bir hayal üzerine aşılınmış politik bir hareket olan siyonizmi doğurmuştur.

Nihayet diğer bazıları da, ateşli bir yurtseverliğe kendilerini vermişlerdi. Yahudi askerlerinin 1914 - 1918'de ne kadar fedakârane savaşmışları ve kabul edilen vatanlarının sanatına, politikasına, düşüncesine ve ilmine ne kadar gururla hizmet ettikleri bilinen bir gerçektir.

Bugün hâlâ bu temayüller yahudilikte yaşamaktadır. Fakat 1921'e doğru yahudi entellektüellerinin katliâmından, 1945 - 1952 arasında birtakım yiddiş (yiddishs) diliyle yazan yazarların kıyımından "Beyaz Buluzluların" davranışından ve üç milyona varan bir cemaatin kültürel imhasından sonra; komünizm, yahudi müntesiplerini sarsmıştır. Siyonizm'e gelince o, kayıtsız şartsız bir heyecanı ortaya çıkarmışsa da, bugün çok ciddi dış (Araplarla münasebet) ve iç (Devletin yapısının belirlenmesi) problemlerle karşı karşıyadır.

(9) Bir İtalyan yahudi çocuğu bir hizmetçi tarafından gizlice vaftiz edilmiş ve kesin olarak allesinden koparılmıştır.

Nihayet XX. yüzyılın en dikkat çekici olayları, yahudi dünyasını derinden sarsan Nazi Jenosidi (1933 - 1945) ve İsrail devletinin kuruluşu olmuştur (1948).

YAHUDİ NUFUSUNA BİR BAKIŞ :

İkinci dünya harbinden sonra yahudilik, yeniden kurulmak zorunda kalmıştır. Çünkü bir defa daha, yahudi dünyasının haritası altüst olmuştur. Üç asır boyunca seçkin Talmudcular yetiştiren ve Hassidizmin, Has-kalanın (Kültür Rönesansı), sosyalizmin ve siyonizmi gören Doğu Avrupa, bugün, gücünü kaybetmiş, nazizmle parçalanmış, XIX. asırdan beri yahudi gençliğinin büyük bir kısmını Filistin'e, Amerika'ya doğru sevk eden gizli göç hareketleriyle ıssızlaşmıştır.

İsrail - Arap anlaşmazlığı ve "Prague ilkbaharları" gibi birtakım olaylar içinde sosyalist politika, Polonya'nın, Romanya'nın Macaristan'ın, Çekoslovakya'nın, yahudilerinden boşalmasını iyice tamamlamıştır.

Uyguladığı politika neticesinde, yahudilerin kültürel şahsiyetlerini eriterek onların ehemmiyetsiz bir yapıya sahip olmalarını sağlamakla birlikte bugün sadece Rusya, kuvvetli bir yahudi cemaatini (3 milyon yahudi) muhafaza etmektedir. Rusya yahudileri, bir müddet sükuttan sonra seslerini duyurmaya muvaffak olmuşlar ve bir kısmı ise İsrail'e yerleşmek istediklerini açıklamışlardır.

Bugün İSRAİL 2,5 milyonluk yahudi nüfusu ile dünyanın üçüncü toplamudur (10). 120 ülkeden daha fazla yerdeki yahudi asıllıları toplayarak o, müthiş bir örnek teşkil eder (Metting pot.) Filistin, 1882'de 24000, 1914 de 85000, 1948'de 650000 yahudiye sahip olmuştur. Ayrıca, sürekli göç dalgalarıyla devamlı meskûn hale gelmiştir. Aslında İsrail, esas olarak Avrupa yahudilerinden oluşan (*Ashkenazim*) eski bir sınıfı ihtiva eder. Bunlar, Rusyalı, Avusturyalı, Çekoslovakyalı, daha sonra nazi kamplarından kurtulan Avrupalı yahudilerdir. İsrail Devletinin ihtiva ettiği yeni sınıf vatandaşlar ki, bunlara bazan "İkinci İsrail" denir. Bunlar, orta - şarktan "Irak - Yemen - Libya" ve Kuzey Afrika'dan gelenlerdir. Bunlara *SEFARA-DİM* denir. İşte bugünkü İsrail Devletini oluşturan bu iki ayrı kültür sınıfı arasında problemler eksik değildir.

Aslında 1954 ve 1967 arasındaki bağımsızlaşma gibi bir takım dış olaylar, yahudilerin Arap ülkelerini terk etme ve kaçma kararlarını çabuklaştırmıştır. Böylece büyük ölçüde İslâm dünyasında kökleşmiş olan doğu yahudiliği dağılmıştır. Bu dağılan Doğu Yahudiliği İsrail'e veya Fransa-

(10) Bkz. A. Elon, Les Israéliens, Psychologie d'Un Peuple, Paris, 1972.

ya yerleşmeyi tercih etmişlerdir. 1939'da 300000 yahudi nüfusuna ulaşan Fransız yahudi cemaati, nazi katliamlarında, nüfusunün üçte birini kaybetmiştir. Bugün, 100000 Avrupa'dan sığınmış, 200000 de Kuzey Afrika ve Mısır asıllı yahudi toplumu, Fransa'daki yahudi cemaatini takviye etmiş ve böylece Fransız yahudilerinin sayısı 500000'e ulaşmıştır. Burada yahudi cemaatini, onun hizmetlerini, dinî tedrisatını, et ihtiyaçlarını yöneten bir Hahamlar Kurulu vardır. Bu kurul, (Consistoire) ilk defa Napoléon tarafından kurulmuştur. Bugün de bu kurul, Fransız hükümeti nezdinde temsilci bir rol oynamaktadır.

Fakat, en önemli yahudi cemaati 5.8 milyon yahudiyle Amerika Yahudi Cemaatidir. Tam olarak Amerika hayat tarzıyla bütünleşmiş olan yahudiler, yine de, yahudi özelliklerini muhafaza etmeyi, cemaat ve kültür yönünden çok kuvvetli bir alt yapı meydana getirmeyi, sürekli mülteci dalgalarını veya şanslarını denemeye gelmiş gözü pekleri kabul etmeyi bilmiştir.

Bugün, yahudi milletinin 14 milyonluk nüfusundan %92'si şu altı büyük devlette yaşamaktadır :

1. Amerika, 2. Rusya, 3. İsrail, 4. Fransa, 5. İngiltere 6. Arjantin.

Geri kalan yahudiler ise dünyanın dört bir yanına dağılmışlardır.

MODERN YAHUDİ DÜŞÜNÇESİ :

XVIII. Asrın nihayetinde hâlâ yekpare görünen yahudilik, önce batı Avrupa'yı etkileyen, sonra da XX. yüzyılda Afrika ve Asya cemaatlerinin karışmasından önce, doğu Avrupayı etkileyen muhtelif temayüllere ve felsefi cereyanlara bölündü.

BATI YAHUDİLİĞİ REFORME OLUYOR VE MODERNLEŞİYOR :

İlk önemli değişim, Batı dünyasının değerlerine, yahudilerin girişini kolaylaştırdı. Bu önemli mutasyonu sağlayan HASKALA'nın babası, Alman yahudisi MOSES MENDELSSOHN'un (11) eseri olmuştur.

- (11) Moses Mendelssohn, saxe bölgesinde Dessau'da doğmuştur (1729 - 1786). Zahit bir yahudi olan Mendelssohn, yahudi kültürünü, Batı kültürü ile meczetmiş ve II. Frédéric tarafından himaye edilen yahudilerden biri olmuştur. Ünlü filozof arkadaşı Lessing'e "Nathan le Sage" için düşünce modeli vermiştir. 1761'de "Phédon" adlı eserinin yayınlanmasından sonra Alman Platonu olarak isimlendirilen Mendelssohn, yahudileri medeniyete ulaştırmaya kendini vakfetmiştir. O, Tevrat'ın ilk beş kitabını (Pentateuque)

Mendelssohn, Maimonidin (12) yaptığı gibi kültürle - din duygusu, imanla - akıl arasında yeni bir senteze teşebbüs etmiştir. Musevî imanını Almanca ifade etmiş, Kudüs'ün; manevî vatanı olduğunu söylemiş, "Mesihî Ümidin" Siona dönüşünün semboldan başka bir şey olmadığını dile getirmiştir. Derin bir mü'min ve zahit bir yahudi olan Mendelssohn, yine de; Batı'ya ayak uyduran ve reformist birtakım temayüllere neden olmuştur.

Yahudinin "hem özünde hem de dışarda bir adam olması" lazım geldiği şekildeki tarifini yaptığı zaman, onu, bir kısım *Ortodoks Hahamlar* tasvip etmişlerdir. Ancak bir çok Alman yahudisi, Batı toplumu içinde bütünleşmenin kifayetsiz olduğu kanaatini izhâr etmişlerdir. Onlar, yahudiliği modernleştirmek, onu daha az yabancı hale getirmek, tamamiyle ve sadece Alman vatandaşı olabilmek için kesin olarak yahudiliği Kudüs'ten ayırmayı düşünmektedirler. İşte bu hareket daha sonra genişleyerek Reformist Yahudiliği meydana getirecektir. (1808'den itibaren) Abraham Geiger (1810 - 1874), Ludwing Philipson (1811 - 1889) ve Samuel Holdheim (1806 - 1860) gibi etkin düşünürler Reformun tesirli fikirlerini belirtmeye teşebbüs etmişlerdir.

Tefrika (Séparatisme) ithamlarını önlemek için, ilımlı reformistlere göre, yahudiler; yahudi olmayanlardan çok açık bir şekilde ayıran bütün kuralları (yiyeceklerle, Cumartesi ile, sünnet olma ile ilgili) yumuşatmak veya ortadan kaldırmak gerekir. Yine onlara göre sinagogla ilgili hizmet-

ve Neşideler Neşidesi'ni (Le Cantique des Cantiques) sade bir Almanca ile tercüme etmiş ve ibrance bir tefsirini de yapmıştır. Bu eser *B'OUR* adı ile 1783'de çıkmıştır.

Yahudi özelliğinin devamı ile Batı kültürünün meczî arasında bir uzlaşma sağlayan Mendelssohn'un eseri, çoğu zaman birbirinden farklı modern yahudi düşüncesinin büyük fikri temayüllerine tesir etmiştir. Bu eseri, *Haskala* (İbrani Kültür Rönesansı) taraftarları, yahudi ilmi taraftarları, Reform veya muhafazakâr yahudilik taraftarları kendileri için rehber kabul etmektedirler. Mendelssohn'un üç oğlundan ikisi hristiyan olmuş, üçüncüsü de kendi çocuklarını vaftiz ettirmiştir. İşte bu çocuklardan biri "Mendelssohn - Bartholdy"un ortaya koyucusudur.

- (12) Ramban ismi ile de tanınan Moise ben Maimon, 1135 tarihinde Kurtuba'da doğmuştur. Bazı nedenlerle Fas'a sığınmış, daha sonra da Kahire'ye yerleşmiştir. Orada Mısır Yahudi cemaatinin manevî şefi olmuş ve sultanın tabibliğini yapmıştır. 1204'de ölmüştür.

Talmudist, hukukçu ve akılcı filozof olan Moise ben Maimon, Aristocu felsefe ile Tevrat'ın vahyini uzlaştırmaya kendini vermiştir. Maimonide'in belli başlı felsefi eseri "Yolunu Şaşırmaşların Rehberi" (Guide des Egarés)dir. Bu eserde o, felsefi düşüncenin vahyin karşısında olmaksızın iyi bir anlayışa imkân verdiğini göstermeye çalışır. Maimonide'in ünü o dereceye ulaşmıştır ki, onun mezar taşında şu yazı bulunmaktadır: "Hz. Musa'dan sonra Musa (Maimonide) gibisi gelmemiştir."

lere org âdeti ve şarkı korusu sokulmalı, zaten kısa olan temel dualar İbranice olarak okunmalıdır. İbadetin büyük bir kısmı ve hahamın vaazı, konuşulan dille yapılmalıdır. Din konusunda kadınlarla erkekler mutlak eşitlik içinde olmalı ve sinagogta kadınlar, erkeklerin yanında yer almalıdır. Pekiştirme (confirmation) ayini, hem erkek hem de kız çocuklarına empoze edilmiştir.

Aynı şekilde Reformizm, kitabî yahudiliğin kaynaklarına dönmeyi istemektedir. Bunun için Reform, peygamberler tarafından övülen evrensellik, kalb dini gibi birtakım değerler üzerinde durmaktadır. Yine Reformistler, Talmud'un modern hayata uygun düşmediğini düşünüyor ve kendine eskimiş gibi görünen Talmud'un kaldırılmasını teklif ediyor. Böylece onlar, Dînî Hukukun tamamını akıl süzgecinden geçiriyor. Hatta aşırı Reformistler, tüm Talmud dünyasını reddetmeyi, sünnet olmaktan vazgeçmeyi, Cumartesi tatilini pazara almayı, karma evlilikleri meşru görmeyi teklif etmektedirler. Ancak bu teklifler, sonuçsuz kalmıştır. Bugün sadece ılımlı modernizm'in varlığı sürüp gitmektedir.

Liberal Yahudi cemaatleri ise, Londra'da Paris'te ve bilhassa Amerika'da yaşamaktadırlar. Amerika'da Reform, muhafazakârlık ve ortodoksluktan önce belli başlı üç Amerikan temayülünü meydana getirir.

Reformistlerin aşırılığı ve şiddetli yahudi düşmanlığı birçok Alman yahudisini sindirmiştir. Neticede hıristiyanlığa güçlü bir geçiş kendini göstermiştir. Böylece 1823'de yahudilerin yarısı hıristiyan olmuş *Yahudi-Hıristiyan* geçici kiliseleri ortaya çıkmıştır.

REFORMİSTLERİN AŞIRILIKLARI - MUHAFAZAKÂRLARIN VE ORTODOKSLARIN REAKSİYONUNU DOĞURUYOR :

Bu aşırılıkların belli başlı sonucu, bizzat Mendelssohn'un derslerinden yararlanmış olan *geleneksel yahudiliğin* reaksiyonu olarak görülür. Böylece bu yeni cereyan, Yeni - Ortodoksluk olarak ortaya çıkar. Muhafazakâr Yahudiliğin belli başlı teorisyenleri, hem yahudiliğin emirlerini hem de modern hayatın gereklerini birarada muhafaza etmeyi deniyorlar.

Samson Raphaël Hirsch (1808 - 1888), Tora'nın ve Talmud'un demode olmadığını belirtir. Ona göre, her devrin çok önemli felsefi, hukukî, teknik problemlerine uygun cevaplar bulmak için bu vahyedilmiş metinleri yeni bir gözle tekrar okumak yeterli olacaktır.

Bugün, Batı Avrupa Yahudi Cemaatlerinin veya İsrail'in büyük bir çoğunluğu ve Amerikan yahudi toplumunun üçte biri bu *Muhafazakâr Yahudiliğe* bağlıdır. Bu yahudilik, dış görünüşünü biraz batılılaştırmak konu-

sunda tereddüt göstermemiştir. Bunun için de Hahamlık hiyerarşisini, büyük hahamları, hahamlar meclisini (consistoriale) benimsemiş; Sinagoglarda org çalınmasını ve vaazın konuşulan dilde yapılmasını kabul etmiştir.

Batıda yahudiler, modern toplum içinde bütünleşirken, Doğu Avrupa Yahudileri XX. yüzyılın başına kadar baskı ve bağımlılık halinde devam edip gelmişlerdir. Elbette bu, geleneksel ortodoksluğun yeniden gözden geçirilmemesinden ileri gelmiştir. Bununla beraber, XVIII. yüzyıldan beri ciddi tartışma, *Baal chem Tov*'un zahitlik hareketinin müntesiplerini (Hassidisme) ve titiz bir şekilde Talmudçu olan veya *Mithnaguedim* (muhalifler) taraftarlarını karşı karşıya getirmiştir.

MİSTİK BİR HAREKET OLAN HASSİDİSME, İHTİRASLARI TAHRİK EDİYOR FAKAT ORTODOKSLUĞA YENDEN GÜÇ VERİYOR :

"Hassidim"ler, bir "Talmid Haham", yani; Tora'ya, Talmud'a, hahamlara has edebiyata vakıf bir bilgin olmadan da iyi bir yahudi olunabileceğini savunurlar. Bunlar, cahilleri hakir gören birtakım manevi otoritelerin soğuk, sert, ekseriya gayr-i insanî kuralcılığına karşı çıkarlar. Hassidimler, daha çok; niyet, Tanrısız hizmet sevinci, Allah ve komşu aşkı gibi noktalar üzerinde dururlar. Onlara göre, en mütevazî bile olsa, her insan, kendi ölçüsünde dürüst olabilir. Hassidisme, yaşama zevkini kaybetmiş birtakım cemaatlere, Mesihin gelişi hakkındaki imanını, mistik tefekkürünü, onun ateşini çok hızlı bir şekilde ulaştırarak; çok hızlı bir şekilde bütün doğu Avrupa'ya yayılmıştır. Bununla beraber, *geleneksel kuralcılık*, onun aşırılıklarını ve yozlaştırıcılığını kinayarak ona, şiddetle hücum etmiştir. Gerçekten de *mucizevi hahamların* buldukları her yerde, onların çevresinde bir takım ateşli ve saf cemaatler oluşmuştur. Böylece, hu- rafe ve cehalet en yüksek maneviyatla yanyana bulunmuştur.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, "Hassidisme" ve "Mithnaguedim", ortodoksluğu tehdit eden müşterek düşman HASKALA'ya karşı müşterek bir cephe oluşturmak için birleşmek zorundadırlar.

Hassidik cemaatlerin %90'ı nazi işkenceleri içinde kaybolmasına karşılık, hâlâ bugün dünyada yüzbinlerce müntesibi vardır. Onların çoğunluğu, Amerika'da, İsrail'de veya Anvers'de, Zürih'de, Montreux v.s.de kapalı cemaatler içinde yaşamaktadırlar. Bunlar, mucizevi hahamların ahfadı olan "TSADİKİM" denilen üstaplara bağlıdırlar. Bugün *Loubavitch*, *Belz* veya *Guer* "Hassidi" olunabilir (13).

(13) "Hassidim de Belz" için bkz. J. Gutwirth, *Vie Juive Traditionnelle*, Paris, 1970.

Gerçekte bu mezhepler, hanedanlığın kurucusunun yeri olan küçük şehirlerin ismini muhafaza etmişlerdir. Hassidimlerin pédogojik eseri hudsutsuzdur. Onlar, Kuzey Afrika'ya kadar çok sayıda "YECHIVOTE" (Talmud Akademisi) açmışlardır.

HASKALA İBRANİ KÜLTÜR RENESANSINA İMKAN VERİYOR VE SİYONİST TEKLİFLERİ DESTEKLİYOR

Batı'dan ithal edilmiş olan Yahudi Aydınlik hareketi HASKALA, doğu Avrupa'da yahudilerin eritilmelerini oldukça zorlaştıran birtakım ekonomik ve politik şartlar bulmuştur. İşte bunun içindir ki, Batı kültürü ve Ateizm küçük yahudi şehirlerine sızarken bile; bu kültürel yenilik orada yahudiye has vechesini muhafaza etmiştir. Mendelssohn'un çevresinde doğmuş olan "Yahudi İlimleri" aydınları coşturmuştur. İşte bunun neticesinde İbrani dili, yorumu, tarihi ve İbrani düşüncesi geleneksel ölçülere göre değil; ilmî ölçülere göre incelenmiştir.

Nihayet Avrupa medeniyetinin şaheserleri İbraniceye tercüme edilmiştir. Önce, kültürle-gelenek, akılla-iman arasında bir sentez kaygısı olan HASKALA, bağımsızlık savaşına girerek bütün dinî vechelerini kaybetmiştir. Fakat, XIX. asrın sonundaki yahudi kıyımı dalgalarından sonra; bağımsızlığın etkinliğine olan imanını kaybeden Haskala, siyonist özelemleri desteklemeye başlamıştır. Ona göre, millî bir kültür ve dil yaratıldıktan sonra, yahudi milletinin huzur ve onurunu yeniden bulabileceği bir devlet meydana getirmek gerekiyordu.

SİYONİZM ÖFKEYİ VEYA ORTODOKSLARIN HEYECANINI TAHRİK EDİYOR :

Esas olarak politik bir hareket olan *siyonizm*, sağlam bir dinî temele sahip olmadan hiçbir zaman muvaffak olamayacaktır. İşte bunun içindir ki sürgünden beri yahudiler, merasimlerinde veya bayramlarında *SİON* özelemini ifade etmişlerdir. Böylece her asır, Filistin, küçük mü'min cemaatlerin yerleştiğine şahit olmuştur.

Netice itibariyle, milliyetçi bir hareket doğunca bu hareketin "siyonizm" ismini alması ve imtiyazlı yer olarak da Filistin'i seçmesi gayet normaldi. Ancak, ortodoks yahudiler buna derhal tepki göstermişlerdir. Hatta onların bazılarında göre siyonizm bir saygısızlıktı. Onlara göre, sürgündeki yahudileri *SİONA* sadece Allah ve Mesih geri dönderecekti. Vaktiyle Cyrus'un Babilonya'sında veya Romalılar tarafından işgal edilen Yahudi-

da da olduğu gibi, tarihin seyrini hızlandırmanın yasak olduğunu bir kısım hahamlar, itiraf etmişlerdir. Onların en müfritleri olan ve Kudüs'ün kalbi "Mea Chearim"de yaşayan "Netoure Karta"lar hâlâ bugün şiddetle İsrail Devleti'ni redde devam etmektedirler. Fakat, bunlar ikinci derecede bir öneme haiz oldukları için bunları abartmak uygun bir hareket olmaz. Yine de yahudi dinî kurumlarının birçoğu uzun müddet siyonizm problemlerine ilgisiz kalmıştır.

Böyle bir hareketin öncüleri arasında, birçok hahamın bulunmasına neden olan şeyin; bazılarınca bu hareketin mesih öncesi bir hareket olarak telakki edilmesine bağlanmıştır. 1862'den beri, *Poznanlı haham Hirsch Kalischen* "Siyon Özlemi (Derichat Sion)" adlı kitabında Filistin'de birtakım ziraat kolonileri yaratmayı teklif ediyordu. Ancak *Haham Samuel Mohilever*'in çevresinde Almanya'da, Romanya'da, Rusya'da, dindar siyonistlerin bir çekirdeği oluşurken; onların teorileri neticede "Sion Aşıkları (Hervé Sion)" hareketinin doğmasını sağlayacaktır. Bu çekirdek 1902'den itibaren *Dinci Sosyalist bir partiye dönüşecektir*. Hâlâ bugün *MİZRAHİ*, İsrail'de çok önemli bir rol icra etmektedir. Bu parti Din ile politikayı uzlaştırmaya kendini adanmıştır.

1919'da kurulan Aşırı Dinci Parti *Agoudat Israél*, kesin olarak, İsrail'in hayatında Yahudi ahlâkının ve kanunlarının yeteri kadar yer etmediği kanaatindedir.

İdealistler, Sosyalistler dindârlar tarafından teşekkül ettirilen, sonra her taraftan gelen mültecilerle doldurulan İsrail, bugün bir ideoloji birliğinin olmayışının ızdırabını çekiyor ve ciddi bir dinî probleme şahit oluyor. Hem *laik* hem de *dinci* olan Devlet, hiçkimseyi tam olarak memnun etmeyen bir tutum içindedir.

BUGÜNÜN DİNİ PROBLEMLERİ :

Bütün dinler gibi XX. yüzyıl yahudiliği de bir iman krizine düşmüştür. Atheizm, saçma felsefeler, materyalizm, gençlerin çoğunu baştan çıkarmıştır. Yine Jénosid ve İsrail Devletinin renesansı yahudi düşüncesini alt üst etmiştir.

"YAHUDİ HÜVİYETİ" YENİDEN BELİRLENMEYİ İSTİYOR :

Buldukları topluma intibak etmiş olan yahudiler, bu durumlarına rağmen yine yahudi olarak kabul edilmişlerdir. Filozoflar, yazarlar, hahamlar, Allah'ın gayr-i müdahil görünüşünün ve *Auschwitz* olayı içindeki

insanların suç ortaklığının tahlilini yapmışlardır. Sonra, İsrail Devletinin dirilişi, *Diaspora* yahudisini, İsrail'e göre tarif edilmeye zorlamıştır. Jénosid'den ve Altı Gün Harbi'nden sonra daima, dinî hislerin çok önemli şekilde yeniden doğuşu saptanmıştır. Aynı şekilde, ılımlı veya bulundukları topluma intibak etmiş olan yahudiler de, kendilerinin, yahudi toplumuna aidiyetlerini belirtmek ihtiyacını daima duymuşlardır. "Yahudi Hüviyeti (kimin yahudi olduğu)" üzerindeki önemli tartışmalar, periyodik olarak cemaatleri sarsmıştır. Yahudilik, hiçbir zaman bu kadar az yekpare, bu kadar az biçimlenmeye maruz kalmamıştır. Bugün *Ortodoks Yahudiler - Reformist Yahudiler - Muhafazakâr Yahudiler - Ateist İsraililer* veya *Diasporique'ler - Mistik Yahudiler* veya *Rasyonalist Yahudiler* olmak üzere yahudi toplumu sınıflara ayrılmıştır. Titiz bir adlî mekanizma sahası hariç, yüce bir dinî otoritenin olmayışı bugün, bu belli başlı temayüllerin birleştirilmesini oldukça zorlaştırmıştır. Herkes tarafından kabul edilen *SANHEDRİN*, çözülecek birçok problemler ortaya konmuştur. Ancak aşağıdaki bazı fiilî olaylar kısmen ve geçici cevaplar bulmuştur :

1. Karma evliliklerin çoğalması
2. Sadece yahudi anneden doğmuş çocuğun yahudi olarak kabul edilmesi ve sinagog'ta evlenebilmesi
3. İsrail'de dinin iki anlamlı yeri...

MODERN DÜNYANIN İSTEKLERİ KARŞISINDA KURALCILIK - CİDDİ OLARAK UYUM PROBLEMLERİYLE KARŞILAŞIYOR :

Ghetto gibi kapalı bir dünyada yaşadığı sürede gıdaî kanunlara, Cumartesi istiharatına, bayramlara veya üç defa Sinagoga ibadete gitmek gibi şeylere saygı göstermek yahudiye nisbeten kolay gelmişti. Fakat, yahudinin de içinde bulunduğu bir endüstrileşmiş toplum içinde bu buyruklara saygı göstermek gittikçe zorlaşmıştır.

Meselâ, Cumartesi günü *elektrik kullanmak, yemek pişirmek, araba kullanmak, yazı yazmak, birşey satın almak veya birşey satmak v.s. yasaktır*. *Diaspora*'da her yahudi, bu kuralların mistik ve ahlâkî değerine inanıp inanmadığına göre hayat tarzını inançlarına uydurmaya gayret sarfedebilirdi. Fakat, İsrail'de Cumartesi günü; *otobüsler çalışmaz, mağazalar ve fabrikalar kapanır*, kısaca ülke tam bir uykudadır. Şüphesiz yeğane haftalık tatillerinden diledikleri gibi yararlanmalarına engel teşkil eden bu halden; Dindar olmayanlar şiddetle şikayet etmektedirler. Üstelik, bazı fabrikalar ve bir kısım hizmetler (polis - hastahane), yirmidört saat boyunca tam olarak durdurulamazlar.

Birtakım çözüm yolları bulunmuştur. Fakat bunlar sadece özel birta-

kim problemleri çözmektedir. Bu karmaşık problemlere soğukkanlılıkla yaklaşmak, Tora üzerine kurulmuş bir medeniyetin özelliğini ve bütünlüğünü sadakâtle muhafaza eden topyekün cevaplar getirmek ve yine de mânâyı lafza feda etmemek Ortodoks yahudiliğe ait bir meseledir. Ancak, aynı şekilde XX. yüzyıl insanını meşgul eden büyük meseleler de birtakım yahudi cevapları beklemektedir.

Bununla beraber, bugün artık bağımsızlık için mücadele etmeyen yahudi düşüncesi, yeniden gücünü elde etmiştir.

Hermann Cohen (1842 - 1918), ferdin olgunluğuna önem veren bir yahudi monoteizmi üzerine oturan insan birliği üzerinde durmuştur.

Martin Buber (1) (1878 - 1965), sevgi, diyalogun anlamı ve Allah'ı aramak konularında Hassidisme'in kaynaklarına baş vurmuştur.

Franz Rosenweig (1886 - 1929), "L'Etoile de la Rédemption" adlı temel eserinde, insan ile Allah arasında gerçek diyalog olan, saçmalık ve acıklı halleri aşmaya imkân veren vahyin, orijinal karakterini tahlil eder.

Abraham Heschel'e göre Batı, mekanda yaratarak kendi şahsiyetini gösterirken; yahudi bizzat "Zamanın Mimarı" ve "Kurtuluş İşinde" Allah'ın ortağıdır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, *Emanuel Lévinas*, *André Néher*, *Eliane Amadolevi*, *Valensi* ve birtakım yazarların, tarihçilerin, yahudiliğin özelliğini, geçmişini, geleceğini anlamaya çalışan birtakım bilginlerin etrafında Fransa'da verimli bir yahudi kültür ve düşünce hareketi durmadan gelişmiştir. Diğer taraftan, hristiyanlarca bir diyalog başlatılmıştır. Hiçbir yahudi, peşin fikirleri ve İsrail milletini bunaltan eski tanrı katili ithamlarını ortadan kaldırmak için XXIII. Jean'ın sarfettiği çabaları unutamaz.

(14) *Martin Buber*: Filozof, ilâhiyatçı, Yahudi yorumcusu olan *Martin Buber* 1878'de Viyana'da doğmuş 1965'de Kudüs'te ölmüştür. O, *Kierkegard*'dan mülhem Existansiyalist temayülleri gelenekçi yahudi mistik konularıyla birleştirmiştir. Onun düşüncesi daha çok, iman problemleri üzerinde toplanır. Ona göre hakikatın kaynağı Allah'ın vahyinden gelmiştir. İman bizzat vahyin yoludur. Fakat eğer insan, bir şeye veya birine inanan olarak görülürse acaba, dinamik bir araştırmaya muhalif olarak sahip olduğu imani alışkanlığının farkına varamaz mı? Netice olarak ölüm, onun imanının pratik hale gelişi değil midir? Gerçekten de onda iman, kuralların, tasvirlerin şekli altında şekillenmiş olarak bulunmaktadır. Böylece iman, her şahsın, hayy olan kelamla canlı bir ilişkisi olarak görünmelidir. Aynı şekilde *Sujet-objet* ilişkisi bu dünyayı oluştururken; insanlar arası en canlı ilişkide bizim dünyamızı canlandıran *subjenin* suje ile olan ilişkisini teşkil etmektedir. İnsan gerçek varlığına, tam olarak *BEN*'le BAŞKASI ve *BEN*'le ALLAH arasındaki ilişkinin gerçekleştiği *BİZ* dünyasında ulaşabiliyor. Bu konuda bkz. *M. Buber*, *Gog et Magog*, Paris, 1959; *Problème de L'homme*, Paris, 1962; *La vie en Dialogue*, Paris, 1968.